

Любов БАШМАНІВСЬКА

ЕПІСТОЛЯРІЙ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ЯК ОБ'ЄКТ ПОШУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ЖИТТЄПІСУ

У статті запропоновано вивчення епістолярної спадщини Тараса Шевченка як об'єкт учнівського дослідження в процесі ознайомлення з біографією письменника.

Ключові слова: епістолярій, епістолярна спадщина, біографія, пошукове дослідження.

Особливе місце в історії розвитку літератури займає письменницький епістолярій, який є важливою складовою в дешифруванні духовно-творчої діяльності письменників, інтегральною основою для об'єктивного аналізу естетичних уподобань і займає вагоме місце в процесі освоєння художньої спадщини митців слова.

До вивчення епістолярних матеріалів майстрів художнього слова на уроках української літератури зверталися О. Бандура, Т. Бугайко, Ф. Бугайко, Н. Волошина, О. Галич, В. Неділько, Є. Пасічник, І. Приходько, К. Приходченко, Н. Петриченко, Б. Степанишин, О. Слоньовська, В. Цимбалюк та інші. На їх думку, епістолярна спадщина є важливим джерелом розуміння закономірностей розвитку літератури, особистості письменника, особливостей його способу мислення; використання епістолярної спадщини значно підвищує ефективність роботи вчителя-словесника, є засобом активізації навчального процесу на уроках літератури. «Листи – це голос розуму й серця письменника, а ознайомлення з ними – шлях до проникнення в духовний світ митця та його героїв, у естетичну тканину твору, осягнення авторської позиції і водночас спонука до самоаналізу та самовиховання читача. Ключовим моментом цього процесу стає «зустріч» двох особистостей», – вважає Н. Петриченко.¹

**Вивчення творчості
Т. Г. Шевченка в школі**

Ознайомлення з біографією письменника за його листами – досить цікава й незвична форма роботи для учнів, водночас це

¹ Петриченко Н. Лист письменника на учнівській парті / Н. Петриченко // Дивослово. – 2004. – № 4. – С. 32.

найбільш правдивий матеріал про письменника, його смаки, громадсько-політичні та літературно-естетичні погляди, уподобання. На уроці створюється відповідний емоційний настрій, учні вчаться заглиблюватись у творчу лабораторію письменника, розкривати особливості його духовного світу. Окрім того, отримують інформацію про інших культурних діячів, з якими листувався майстер слова.

Багато українських письменників залишили нащадкам досить вагому епістолярну спадщину, що дає змогу простежити, як формувалася письменник, як розвивалися його художні й естетичні смаки, народжувалися мистецькі твори. Серед них – Т. Шевченко. Епістолярна спадщина великого Кобзаря мала значний вплив на його сучасників і наступників. Тут знайшли своє безпосереднє вираження філософські та літературно-естетичні погляди письменника. За словами Ж. Ляхової, «це живий голос поета, психологічний портрет митця і людини, і тонкі почуття, яскрава уява і глибока ерудиція, випереджаючі час передбачення і блискучий стиль мови».²

Епістолярій Т. Шевченка й сьогодні допомагає краще зрозуміти світоглядні позиції, свідчить про напружену його діяльність. Поет листувався з прогресивними громадськими діячами, вченими, митцями. Серед них – М. Костомаров, П. Куліш, Марко Вовчок, Г. Квітка-Основ'яненко, російський актор М. Щепкін, польський історик і художник Л. Зелеський, учений і фольклорист М. Максимович та інші. У листах Т. Шевченко висловлює цікаві думки про мистецтво й літературу зокрема. Письменник сам відповідально ставився до листування, у своїх відповідях до адресатів був уважний і високо цінував епістолярну майстерність.

Використовуючи епістолярій під час вивчення життєпису Т. Шевченка, важливо донести до кожного школяра зміст і настрої думок поета, роздуми над власною складною долею, пошуки індивідуального шляху в житті, роль його товаришів. Для цього вчитель підбирає відповідні листи, деякі уривки з них записує на дошці. Необхідно, щоб учні усвідомили зміст цих листів. Це можна зробити за допомогою бесіди на з'ясування власної думки з того чи іншого питання, постановки проблемних запитань, самостійного опрацювання епістолярного матеріалу, проведення своєрідного діалогу «лист – учень».

Об'єктом пошукової діяльності учнів на уроці може стати проблема «Життєпис Тараса Шевченка за його листами». Учителю

² Ляхова Ж. За рядками листів Тараса Шевченка / Ж. Ляхова. – К. : Дніпро, 1984. – С. 97.

повинен уміло керувати цим процесом, порадити, який ілюстративний матеріал з епістолярію підібрати до вивчення біографії письменника. Оскільки учні вже мають достатні знання з цієї теми, то вчитель має допомогти осягнути зміст, настрої, роздуми поета над власною важкою долею, розкрити роль друзів у його житті. Тому учням потрібно перекоментувати відповідну літературу, вказати, які листи використати в підготовці до уроку.

Наприклад, пропонуємо учням ознайомитися з двома листами до М. Г. Шевченка від 15 листопада 1839 року та 2 березня 1840 року (Микита Григорович Шевченко – старший брат Т. Шевченка, був стельмахом і теслею. До 1829 року жили разом, а потім малого Тараса віддали козачком до панського двору у Вільшану. Про Микиту Т. Шевченко згадує в повісті «Княгиня» в епізоді про залізні стовпи).

З листів видно, що Т. Шевченко сумував за своїми рідними, турбувався про них: «а все-таки лучше, коли получиш, прочитаєш хоч одно слово рідне. Серце ніби засміється, коли знаєш, що там діється. Так отаке-то, мій голубе, нудно мені стало, що я не знаю, що у вас робиться».³

У цьому ж листі поет просить брата писати йому рідною мовою: «Та, будь ласкав, напиши до мене так, як я до тебе пишу, не по-московськи, а по нашому».⁴ У далекому Петербурзі Т. Шевченко хоч з листів хотів почути рідне слово. На підтвердження цього учні знаходять інші рядки: «Так нехай же я хоч через папір почую рідне слово, нехай хоч раз поплачу веселими сльозами, бо мені тут так стало скушно, що я всяку ніч тільки й бачу во сні, що тебе, Керелівку, та рідню, та бур'яни».⁵

Про те, що поет хвилювався за своїх рідних і допомагав їм, відсилав зароблені кошти, свідчать такі рядки з листів: «Оце на тім тижні заробив трохи, то й тобі посилаю (25 рублів асигнаціями). А коли буде більш, то й ще пришлю... Поклонися усім родичам од мене, а надто дідові, коли живий, здоровий. Скажи, нехай не вмира, швидко побачимось, поцілуй брата Йосипа так, як би я його поцілував, і сестер Катерину, Ярину і Марусю, коли жива, та скажи, будь ласкав, як і де вона живе, чи одягнена, чи обута. Купи їй щонебудь к святкам з оцих грошей, що я тобі посилаю – поки що, а то я буду їй присилать окреме, коли трапляться у мене гроші».⁶

(У листі йдеться про діда Івана Андрійовича Шевченка, який,

³ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 т. – Т. 6. Листи. Нотатки. Фольклорні записи / Т. Шевченко. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1964. – С. 9.

⁴ Там само. – С. 10.

⁵ Там само. – С. 10.

⁶ Там само. – С. 9-10.

як вважають дослідники, був учасником селянського повстання, що мало назву Коліївщина, і розповіді якого стали одним із джерел поеми «Гайдамаки»). В іншому листі поет теж виявляє турботу про своїх рідних: «Поцілуй старого діда Івана за мене і поклонися всій рідні нашій, яка єсть, доглядай сестру Марусю та, коли можна, помагай і бідній Ярині».⁷

Переймався долею рідних Т. Шевченко до останніх своїх днів, хотів бачити їх вільними, викупити з кріпацтва. Однак поміщик не погодився на звільнення родичів Шевченка із землею. В одному з листів до В. Г. Шевченка від 29 червня 1860 року поет писав: «братів і сестру Ярину з дітьми випускає на волю без ґрунтів і без землі безплатно: але вони не беруть такої поганої волі. І добре роблять».⁸ (Варфоломій Григорович Шевченко – родич Т. Шевченка. З його сестрою був одружений брат поета Йосип. Пізніше саме йому поет доручив купити землю на березі Дніпра, щоб побудувати хатину). І лише в 1865 році рідні Т. Шевченка домоглися права на свою землю, але за викуп.

Виявляв турботу поет і про Київські недільні та народні сільські школи. Учні знаходять підтвердження цього в листах до М. К. Чалого від 4 серпня 1860 р. і до П. Ф. Симиренка між 4 і 12 січня 1861 р.: «Убедительнейшее прошу вас получить (с почты) 50 экземпляров моего «Кобзаря» и по вашему усмотрению передать помянутые 50 экземпляров одному из киевских книгопродавцев, а вырученные деньги отдайте в кассу Киевских воскресных школ»⁹; «Составил я и издал букварь для наших сельских школ в количестве 10000 экземпляров и продаю его в пользу тех же сельских школ по три копейки за книжечку... Когда соберу за букварь все деньги, то думаю издать в таком же объеме букваря и личбу или арифметику. А потом космографию и географию нашего края, преимущественно в большем объеме, но не дороже 5 коп. Потом краткую историю нашего сердешного народа. И когда все сие сотворю, тогда назову себя почти счастливым».¹⁰

Відомо, що селяни, а також педагоги, зокрема В.Л. Беренштам, який брав участь в організації недільних шкіл, у січні 1861 року підписали разом з іншими лист-подяку Т. Шевченку за надісланий для школи «Кобзар».

Увагу учнів варто звернути на те, що далеко від рідного краю поет сумував за українськими безмежними степами, широким

⁷ Там само. – С. 12.

⁸ Там само. – С. 258.

⁹ Там само. – С. 263.

¹⁰ Там само. – С. 276.

Дніпром, зеленими гаями. Ніколи не забував про знедолених кріпаків, які гнули спину на експлуататорів. У своїх листах він з болям згадує про Україну: «Був я уторік на Україні – був у Межигорського спаса. І на Хортиці, і скрізь був і все плакав, сплюндрували нашу Україну катової віри німота з москалями... Заходився оце, вернувшись в Пітер, гравировать і издавать в картинах остатки нашої України»¹¹ (До Я.Г. Кухаренка від 26 листопада 1844 року); «Так мені тепер тяжко, так тяжко, що якби не надія хоч коли-небудь побачить свою безталанну країну, то блавав би господа о смерті.

Так Дніпро крутоберегий
І надія, брате,
Не дають мені в неволі
О смерті благати.

Іноді так мене нудьга за серце здавить, що (без сороба казка) аж заплачу»¹² (До М. М. Лазаревського від 20 грудня 1847 року).

Свої переживання і враження від подорожі Україною, де бачив велике горе поневоленого народу, поет передав у творах «Чигирине, Чигирине...», «Сова», «Сон» («У всякого своя доля»), «Дівичії ночі», «У неділю не гуляла...», «Чого мені тяжко, чого мені нудно», «Заворожи мені, волхве...» та інших. Але понад усе любив Т. Шевченко свою Україну, про що свідчать рядки з листа до П.І. Гессе від 1 жовтня 1844 року: «мне кажется, будь родина моя самая бедная, ничтожная на земле, и тогда бы она мне казалась краше Швейцарии и всех Италии».¹³

Звертаємо увагу учнів на те, що ще на Україні Т. Шевченко мав намір створити серію офортів «Живописная Украина» і за отримані кошти викупити своїх рідних з неволі (офорт – вид гравірування, при якому лінії малюнка роблять різцем або голкою на смолянному чи іншому покритті металевої дошки й обробляють кислотою. Після цього покриття змивають, а вирізьблені місця наливають фарбою). Про це він пише в листі до Й. М. Боденського від 6 – 7 травня 1844 року: «чи я вам розказував, що я хочу рисовать нашу Украину... Я її нарисую в трьох книгах, в першій будуть види, чи то по красі своїй, чи по історії прикметні, в другій теперішній людській бит, а в третій історію. Три естампи уже готові – «Печерська Київська криниця», «Судня в селі Рада» і «Дари Богданові й українському народові».¹⁴

¹¹ Там само. – С. 34.

¹² Там само. – С. 45.

¹³ Там само. – С. 31.

¹⁴ Там само. – С. 29.

Перший випуск «Живописной Украины» вийшов у листопаді 1844 року й був схвалений мистецькою громадськістю. Але наступні випуски Т. Шевченко не зміг видати, і викупити сестер і братів йому тоді не вдалося.

Збереглися також листи Т. Шевченка, де бачимо, що він з нетерпінням чекав вирішення питання про його роботу в університеті в Києві. Поет мріяв зайняти посаду викладача малювання: «Коли б то ви були такі трудящі і добрі, щоб розпитали в університеті (хоть у Глушановського, він усі діла знає), чи я утверджений при університеті, чи ні»¹⁵ («До М. І. Костомарова» від 1 лютого 1847 року).

Але мрія Т. Шевченка не здійснилася. Замість університету він опинився в казематі, де йому було заборонено писати й малювати, і був засланий у далекі казахські степи. Учні знаходять і зачитують рядки на підтвердження цих сумних подій у біографії поета. У листі до В. М. Рєпніної від 24 жовтня 1847 року він пише: «По ходатайству вашему, добрая моя Варвара Николаевна, я был определен в Киевский университет, и в тот самый день, когда пришло определение, меня арестовали и отвезли в Петербург 22 апреля (день для меня чрезвычайно памятный), а 30 мая мне прочитали конфирмацию, и я был уже не учитель Киевского университета, а рядовой Оренбургского линейного гарнизона!..

И теперь прозябаю в киргизской степи, в бедной Орской крепости».¹⁶

Об'єктом пошукового дослідження учнів на цьому етапі стають листи, написані в період ув'язнення. Учні зачитують рядки з листа до А. І. Лизогуба від 11 грудня 1847 року, де Т. Шевченко розповідає, як важко було йому в засланні, особливо заборона писати й малювати: «Бодай і ворогові моему лютому не довелось так каратись, як я тепер караюсь. І до всього того треба було ще й занедужать, восени мучив мене ревматизм – а тепер цинга, у мене її зроду не було, а тепер така напала, що аж страшно... Ви питаєте, чи покину я малювання. Рад я його покинуть, так не можна. Я страшно мучуся, бо мені заперщено писать і рисовать. А ночі, ночі! господи, які страшні та довгі! – та ще й у казармах».¹⁷

Але як тільки була найменша можливість, Т. Шевченко малював. У цьому ж листі до А. І. Лизогуба він просить прислати йому альбом і хоч один пензель: «Пришліть ящичок ваш, де є вся

¹⁵ Там само. – С. 39.

¹⁶ Там само. – С. 41.

¹⁷ Там само. – С. 43.

справа, альбом чистий і хоч один пензель...». ¹⁸ І якою радістю для нього було отримати ці дари! Про це поет пише в листі до А. І. Лизогуба від 7 березня 1848 року: «Не знаю, чи зраділа б так ненагодована дитина, побачивши матір свою, як я учора, прийнявши подарунок твій щирий, мій єдиний друже, так зрадів, що ще й досі не схаменуся, цілісіньку ніч не спав, розглядав, дивився, перевертав по-тричі, цілуючи всяку фарбочку. І як її не цілувати, не бачивши рік цілий». ¹⁹

Нелегко було Т. Шевченку й через відсутність художньої літератури. У листах він часто просив друзів надіслати йому книжки. Учні знаходять рядки, де висловлене це прохання: «Якщо найдете в Одесі Шекспіра, перевод Кетчера, або „Одиссею”, перевод Жуковського, то пришліть ради розп’ятого за нас, бо, ей-богу, з нудьги одурію» ²⁰ (До А. І. Лизогуба від 11 грудня 1847 року); «чи не найдете в Одесі сочинений Лермонтова і Кольцова, пришліть поезії святої ради» ²¹ (До А. І. Лизогуба від 1 лютого 1848 року); «а мені, коли буде твоя ласка, пришли Кониського, добре зробиш діло, нехай я хоч читатиму про нашу безталанну Україну» ²² (До Й. М. Бодяньського від 3 січня 1850 року).

З бодем пише Т. Шевченко про своє ув’язнення в листі до Я. П. Кухаренка від 1 квітня 1854 року: «От я, упоравшись в Москві, що мені там треба було, вернувся знову в Київ і тільки що ступив на дніпровський байдак... так зо мною таке трапилось, що против ночі не треба б було і розказувать, а то ще, прокляте, приснитсья. Мене, по правді сказать, риштовали, та посадивши з жандармом на візок, та прямо привезли аж у самий Петербург. Засадили мене в Петропавловську хурдигу та й двері замкнули, я вже думав, що й ключі в Неву закинули. Аж ні. Через півроку вивели мене на світ божий та знову посадили мене на чортпхайку, тільки вже не з жандармом, а з фельд’єгерем, та одвезли аж у Оренбург. А в Оренбурзі, і до прийому не водивши, наділи на мене солдатську зброю, і так з того часу, друже мій єдиний, став я солдатом. Не зробив я, і не думав я, отамане, батьку мій, кому-небудь лихого, а терплю горе і бог знає за що. Така, мабуть, уже всім кобзарям погана доля, як і мені недотепному випала. Сьомий рік оце пішов з апреля, ²³ як я нужу світом у киргизькім безводнім і безлюднім степу».

¹⁸ Там само. – С. 43.

¹⁹ Там само. – С. 52.

²⁰ Там само. – С. 44.

²¹ Там само. – С. 48.

²² Там само. – С. 62.

²³ Там само. – С. 94-95.

Лише після смерті Миколи І у Т. Шевченка знову з'явилася надія на своє визволення. Учні зачитують лист від 12 квітня 1855 року до Ф. П. Толстого, де поет пише про своє тяжке життя і просить допомогти йому: «После долгих и тяжких испытаний обращаюся к Вашему сиятельству с моими горькими слезами и молю вас, вы, как великий художник и как представитель Академии художеств, ходатайствуйте обо мне у нашей высокой покровительницы... одно только представительство ваше может возвратить мне потерянную свободу, другой надежды я не имею».²⁴

І лише 7 квітня поет одержав листа від М. Лазаревського, де повідомлялося про розпорядження звільнити Т. Шевченка у відставку. У листі-відповіді від 22 квітня поет писав: «Я трохи не одурів, прочитавши його».²⁵

Працюючи над епістолярієм поета, варто звернути увагу учнів на листування з багатьма відомими письменниками, громадськими діячами, де Т. Шевченко висловлює свої погляди на літературу. З листів видно, що він високо цінував творчість Г. Квітки-Основ'яненка. У листі до письменника від 19 лютого 1841 року Т. Шевченко пише: «Вас не бачив, а вашу душу, ваше серце так бачу, як, може, ніхто на всім світі. – Ваша „Маруся” так мені вас розказала, що я вас навиліт бачу... Що-то якби благословив милосердний бог нам з вами зострінутись».²⁶ Високо оцінив поет і творчість П. Куліша: «Прислав мені із Пітера курінний Панько Куліш книгу своєї роботи, названу „Записки о Южной Руси”, писану нашим язиком... Такої доброї книги на нашому язичу ще не було дрюковано. Тут живо вилитий і кобзар, і гетьман, і запорожець, і гайдамака, і вся старожитна наша Україна як на долоні показана»²⁷ (До Я. Г. Кухаренка від 22 квітня 1857 року); «Куліша, як побачиш, то поцілуй його за мене і скажи йому, що такої книги, як „Записки о Южной Руси”, я ще зроду не читав... Спасибі йому, він мене неначе на крилах переніс в нашу Україну і посадив меж старими сліпими товаришами-кобзарями»²⁸ (До А. М. Маркевича від 22 квітня 1857 року). Високо цінував Т. Шевченко й М. Гоголя. Про це дізнаємось, читаючи лист до В. М. Репніної від 7 березня 1850 року: «Перед Гоголем должно благоговеть как перед человеком, одаренным самым глубоким умом и самою нежною любовью к людям... Гоголь – истинный вестатель сердца человеческого! Самый мудрый философ! И самый возвышенный

²⁴ Там само. – С. 116.

²⁵ Там само. – С. 155.

²⁶ Там само. – С. 14.

²⁷ Там само. – С. 155.

²⁸ Там само. – С. 157.

поэт должен благоговеть перед ним как перед человеколюбом! Я никогда не перестану жалеть, что мне не удалось познакомиться лично с Гоголем».²⁹

Отже, використовуючи епістолярій Т. Шевченка під час вивчення його життєпису, залучаємо учнів до пошукової роботи над листами поета. Результат від такої діяльності буде тоді, коли вчитель умотивовано й систематично звертатиметься до епістол, які служать джерелом біографії, допомагають цілісно уявити митця та його героїв, а також дають можливість повніше розкрити духовний світ поета, літературно-мистецькі вподобання.

Любовь Баишмановская

Эпистолярій Тараса Шевченка как объект поискового исследования во время изучения биографии

В статье предложено изучение эпистолярного наследия Тараса Шевченка как объект ученического исследования в процессе ознакомления с биографией писателя.

Ключевые слова: *эпистолярний, епістолярне насліддя, біографія, пошукове дослідження.*

Lubov Bashmanivska

Epistolary works of Taras Shevchenko as object of research as part of his biography study

The article deals with epistolary works of Taras Shevchenko as object of pupils' research activity in the course of writer's biography study.

Key words: *epistolary works, epistolary heritage, biography, research.*

²⁹ Там само. – С. 65.